

Buskó Tibor László

AZ INTÉZETI MODELL MÚLTJA ÉS JÖVŐJE

A magyar társadalomtudomány mezoszintje, átalakulásának főbb tendenciái (1990–2001)

[BEVEZETÉS] A LEGFONTOSABB FOGALMAK ELŐZETES TISZTÁZÁSA

Vitaindító tanulmányom főcíme – „Az intézeti modell múltja és jövője” – óhatatlanul feszültséget sugall, hiszen egy nagyon is konkrét intézménytípus (a tudományos intézet) igencsak absztraktnak tűnő megközelítését (valamiféle modell megalkotását) sejteti. Éppen ezért egyáltalán nem tűnik haszontalannak némi előzetes fogalommagyarázat. Mindenekelőtt az *intézet*, pontosabban a tudományos intézet definícióját kell megadnunk. Ez első látásra egyszerű feladatnak tűnik, hiszen számos úgynevezett „tudományos intézet” vesz minket körül, mint például az MTA kutatóintézetei, minisztériumi, alapítványi stb. felügyelet alá tartozó kutatóintézetek, sőt az utóbbi időben mind több felsőoktatási intézményben is megjelentek különféle, intézetnek nevezett szervezeti egységek. Ennek alapján adhatnánk egy olyasféle definíciót, mely szerint tudományos intézetnek nevezzük a tudomány azon szervezeti egységeit, amelyek magukat intézetnek nevezik. Ez azonban – mint a könnyen nyert definíciók általában – nem sokat segítene rajtunk: egyrésztől semmiféle hasznos támpontot nem adna számunkra a tekintetben, hogy mi alapján nevezik magukat „intézetnek” az illető tudományos létesítmények, másrésztől pedig kizárna a vizsgálat köréből számos hasonló jellegzetességeket felmutató, de önmagát másképp nevező szervezeti egységet. Éppen ezért a főcímet egy alcímmel is kiegészítettem, amelynek – a vizsgált időintervallum meghatározásán túl – a legfontosabb üzenete, hogy a tanulmányban *a tudományos intézet fogalmát a hazai társadalomtudomány mezoszintjének minden szervezeti egységére kiterjesztem*.

Természetesen a problémát ezzel még korántsem sikerült megoldani, hiszen a „mezoszint” fogalma szintén eléggé homályosnak tűnhet. Maga a fogalom annyit mindenki számára mond, hogy a mezoszinten elhelyezkedő szervezeti egységeket valahol a makroszint különféle szervezeti egységei (például az MTA vagy a felsőoktatás egésze feltétlenül ide tartozik) és a mikroszint (a kutató) között kell elhelyeznünk, az azonban már korántsem egyértelmű, hogy miféle pozitív, vagyis nem a makro- és a mikroszint kizárásán alapuló definíció következik mindebből. A továbblépés csakis egy ilyesféle pozitív *differentia specifica* alapján történhet meg. Ehhez a következők figyelembevételét javaslom:

Tudományos intézeten mindig egyfajta szervezett *közösséget* kell értenünk, melyet elsősorban a kutatók alkotnak, de beletartozhatnak mások is, például a kutatási segédzsemélyzet. Azzal, hogy a tudományos intézetet valamiféle közösségként határoztuk meg, máris elkülönítettük a mikroszinttől, hiszen ez utóbbi természetes személyekből áll.

Nehezebb feladat a mezo- és a makroszintek elkülönítése, már csak azért is, mert korántsem elképzelhetetlen, hogy az intuíciónk szerint egyértelműen a mezoszinthez (pl. MTA Történettudományi Intézet), illetve a makroszinthez kapcsolható szervezeti egységek (pl. MTA) közé átmeneti egységek ékelődnek (pl. MTA Társadalomkutató Központ), és ezek státuszáról világos definíció híján mit sem mondhatunk. Leghelyesebbnek tűnik, ha a mezoszinthez tartozó szervezeti egységeket egy

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

olyasféle, többé-kevésbé állandóan fennálló kommunikációs háló segítségével azonosítjuk, amely közvetlen módon biztosítja bizonyos tudományos produktumok előállítását. A „többé-kevésbé állandóan fennálló” fordulat a különféle tudományos intézetek közötti alkalmi együttműködéseket, míg a „közvetlen módon biztosítja” megszorítás azokat a kapcsolatokat zárja ki, amelyek nem közvetlenül vezetnek kutatási produktumok előállításához, legfeljebb elősegítik vagy gátolják azok létrehozatalát. Ez utóbbi kapcsolatokra lehet példa az MTA-n belüli vagy az MTA és az intézetek közötti többé-kevésbé állandó kommunikáció a tudánypolitikai stratégiáról vagy az egyes akadémiai kutatóhelyek finanszírozási arányairól.

Mindezek alapján két, a tanulmány logikai váza szempontjából nélkülözhetetlen definíciót állíthatunk fel:

1. Először is *tudományos intézetnek nevezhetjük (in abstracto) a kutatók és a kutatási folyamatban résztvevő személyek minden olyan szervezett közösségét, amely egy többé-kevésbé állandóan fennálló, a különféle tudományos produktumok előállítását közvetlen módon biztosító kommunikációs hálónal is rendelkezik.* Itt okvetlenül jegyezzük meg, hogy tudományos produktumokon nem csupán a tudományos kutatás produktumait (például a publikációkat) kell értenünk, de bizonyos esetekben a tudományos képzés produktumait is: a kutatók egy új generációjának felkészítését, gyakorlatilag a tudományos kutatógárda újratermelésének biztosítását (a doktori iskolákról később még szót fogunk ejteni).

2. Másodszor pedig *tudományos intézetnek nevezzük (in concreto) elsősorban a tudományos kutatóhelyeket, vagyis a szó szoros értelmében vett kutatóintézeteket (legyen az akadémiai, egyéb költségvetési intézmény alá rendelt vagy vállalkozási kutatóintézet), a különféle közgyűjteményi (könyvtárak, levéltárak, múzeumok), felsőoktatási kutatóhelyeket (tanszék, intézet, kutatócsoport).* Tanulmányom főként ezekre koncentrál. *Tágabb értelemben azonban minden olyan folyóirat, iskola, alkotóközösség stb. tudományos intézetnek tekinthető, amely valamilyen formában kielégíti az intézet fogalmának in abstracto kritériumait.*

A következő feladat – közeledve a tanulmány logikai vázának tisztázása felé – a modell, illetve az intézeti modell fogalmának szabatosabb meghatározása. *Modellnek filozófiai értelemben valamely jelenség (valamilyen szempontrendszer keretein belül értelmezett) legfontosabb jellemzőinek, összefüggéseinek tudományos igényű leképezését nevezhetjük.* Mi a tanulmány során mindvégig egy speciális szempontrendszer keretein belül fogunk mozogni, ez a szempontrendszer pedig némi előzetes leegyszerűsítéssel azonosítható a magyar társadalomtudomány¹ mezo- (intézeti) szintjén történt átalakulások főbb tendenciáival 1990-től 2001-ig, vagyis a rendszerváltástól máig tartó posztoszocialista korban. Az így megfogalmazott szempontrendszer keretein belül a legfontosabb kérdésnek a következőkben azt tekintjük, hogy miképpen alakult át a posztoszocialista korszak megváltozott viszonyainak hatására a magyar társadalomtudomány mezoszintje, illetve melyek voltak ennek az átalakulásnak a legfontosabb mozgatórugói. Az „intézeti modellt” tehát úgy kell megalkotni, hogy nagymértékben megkönnyítse a válaszadást a szempontrendszer keretein belül felmerülő legfontosabb kérdésre. Ennek szellemében – kissé önkényes, de remélhetőleg termékeny módon – a következőképp próbálom felépíteni az „intézeti modellt”, vagy még pontosabban az intézeti struktúra posztoszocialista átalakulásának modelljét:

Világosság
2020/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

¹ A „társadalomtudomány” terminust a következőkben – összhangban a Kámán Éva és Heltai Gyöngyi által követett úttal – a legtágabb módon, vagyis az MTA besorolása alapján fogjuk használni: a bölcsészettudományokat, a jog- és a közgazdaság-tudományokat és a művészeti kutatásokat egyaránt társadalomtudományoknak tekintjük. Vö. Kámán Éva – Heltai Gyöngyi: *A társadalomtudományi alap kutatások finanszírozási rendszere, 1990–2001.* Kézirat. Atelier, 2002. 3. [OKTK–Atelier konferenciareferátum, 2002. január 9., 3. old. A tanulmány szövege a www.atelier-centre.hu/html_hu/konferencia/konf3.html oldalon olvasható.]

Az első fejezetben az *autonómia* problémáját fogom körbejárni, vagyis megpróbálom nyomon követni azt a folyamatot, melynek során az államszocializmus tudománypolitikáját jellemző – de a késő kádárizmus idején már jelentős mértékben lazuló – centralizáció a poszt szocialista korban átadta helyét egy, az autonómiának sokkal nagyobb teret biztosító szisztémának. Látni fogjuk, hogy ez az új szisztéma alapjaiban változtatta meg az intézeti szint lehetőségeit, döntő hatást gyakorolva annak formai és tartalmi dimenziójára.

A második fejezetben az *átalakulás formai dimenzióira* térünk át, gyakorlatilag az intézetek szervezeti formáinak, az egyes szervezeti formák között fennálló arányainak a megváltozását vizsgáljuk meg.

A harmadik fejezetben elkezdjük az *átalakulás tartalmi dimenzióinak* vizsgálatát. Itt leginkább az egyes *in concreto* intézetek keretében megjelenő és átalakuló társadalomtudományi diszciplínák problematikájára kívánunk összpontosítani.

A negyedik fejezetben pedig – továbbra is a tartalmi diskurzus keretein belül mozogva – a mai intézeti struktúra jövőbeni lehetőségeit kutatjuk, mégpedig az *integráció* problematikája kapcsán. A mezoszint jelenlegi intézetei közötti kommunikációs hálók megerősödésének esélyeivel és lehetőségeivel alighanem a mezoszinthen mozgó mindenfajta kutatásnak komolyan számot kell vetnie.

I. A CENTRALIZÁCIÓTÓL AZ AUTONÓMIÁIG: A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI MEZOSZINT ÁTALAKULÓ LEHETŐSÉGEI A POSZTSZOCIALISTA KORBAN

AZ AUTONÓMIA FOGALMA ÉS AZ AUTONÓMIA KORLÁTOZÓI

*Autonómiának nevezhetjük valamely intézmény, szervezet, közösség azon jogát, hogy belső ügyeit más hatóságtól többé-kevésbé függetlenül, saját rendtartása, (szabály) rendeletei stb. szerint – választott vezetői útján – maga intézi.*² A definíció alkalmazásához a következő összetevők igényelnek külön magyarázatot:

– „Intézmény, szervezet, közösség”: A továbbiakban a tudományos intézetek *in concreto* definíciójának megfelelő közösségekre koncentrálnunk.

– „Belső ügyek”: Azokat az ügyeket jelenti, amelyek közvetlen vagy közvetett módon lehetővé teszik a tudományos produktumok előállítását. A tudományos produktumok előállítását lehetővé tévő legfontosabb közvetlen feltétel maga a kutatás és a képzés folyamata, míg a közvetett – vagyis a kutatási produktumokhoz csupán áttételesen kapcsolható – feltételek közül elsősorban a kutatás és képzés finanszírozását kell megemlítenünk.

– „Többé-kevésbé”: Autonómián mindig valamilyen korlátok közé szorított autonómiát kell értenünk. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a tudományos intézetek mozgásterét különféle *korlátozók* határolják be.

A három összetevő közül az utolsóra kell a leginkább odafigyelnünk. Ahhoz ugyanis, hogy a poszt szocialista korszak intézeti autonómiájának főbb jellegzetességeit vázolni tudjuk, elengedhetetlen a különböző korlátozók számbavétele, ehhez azonban legelőször is világosan el kell különíteni a korlátozók főbb típusait.

A „belső ügyek” kifejezés magyarázatakor láttuk, hogy a tudományos produktumok – legyen szó a kutatás vagy a képzés produktumairól – autonóm előállítását különböző közvetlen, illetve közvetett

² A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* alapján idézett definíció. Idézi: Barakonyi Károly: *Az egyetemi autonómia változó határai*. Az „Autonómia a felsőoktatásban” című, 1998. június 5-i tanácskozási alappreferátuma (MF Műhely az Oktatókutatási Intézetben). Lásd: www.magyarfelsoktatasi.hu/mellek/me19980701.html.

feltételek teszik lehetővé. Természetesen mind a közvetlen, mind pedig a közvetett feltételek realizálásának megvannak a maguk határai. A közvetlen feltételek realizálásának határait az úgynevezett *közvetlen korlátozók*, míg a közvetett feltételek realizálásának határait a *közvetett korlátozók* jelölik ki.

Elsőként a kutatás autonómiájának *közvetlen korlátozóit* kell áttekintenünk. A közvetlen korlátozók közül a legfontosabb a *központ* (gyakorlatilag az állam), amely különféle jogszabályok által korlátozza a kutatás autonómiáját. A két szélsőséges eset a kutatási programok részletes előírása és ellenőrzése, illetve a kutatás korlátlan autonómiájának biztosítása. A korlátlan autonómia biztosítása egyébként már csak azért is önellentmondás, mert egyszerre biztosítaná a mezo-, illetve a mikroszint korlátlan autonómiáját, ez pedig – hiszen mindkettőnek a másikkal szembeni korlátlan autonómiáját jelentené – lehetetlen. Ezt azért volt fontos megjegyezni, mert rövidesen látni fogjuk, hogy a posztoszocialista kornak a kutatási autonómiát kiszélesítő törvényei – leginkább a mikroszintnek juttatott autonómia miatt – nem feltétlenül növelik meg egyenes arányban a tudományos intézetek autonómiáját.

A másik fontos közvetlen korlátozó a *tudományos intézetek közvetlen felettes szerve*, így például az akadémiai kutatóintézetek esetében az MTA, míg a felsőoktatás esetében az egyetem, illetve az egyetemi karok. A különböző felettes szervek – élve jogszabályok adta lehetőségeikkel – szervezeti szabályokat alkothatnak, amelyek aztán a jogszabályokhoz hasonlóan újabb korlátok közé szoríthatják a mezoszint autonómiáját.

Ezzel áttérhetünk a *közvetett korlátozók* ismertetésére, amelyek közül hármat tartunk fontosnak kiemelni. Az első – csakúgy, mint a közvetlen korlátozók esetében – ismét a *központ*, amely ebben az esetben azonban másfajta eszközöket vesz igénybe. Már a „belső ügyek” magyarázatánál fontosnak tartottuk kiemelni, hogy a kutatást lehetővé tévő legfontosabb közvetett feltétel a kutatás finanszírozása, a központ tehát leginkább a finanszírozás segítségével tudja megszabni az egyes intézetekben folyó kutatás kereteit. Ere különböző módszerek vannak: a leginkább egyértelmű talán a költségvetési támogatás elosztása (az persze már a finanszírozás politikájától függ, hogy az elosztást milyen mértékben bízza a közvetlen felettes szervekre), de természetesen más utakat is ismerünk, így például a pályázatok kiírását és elfogadását, ezzel összefüggésben különböző kutatási prioritások meghatározását stb.³

A *közvetlen felettes szerv* – csakúgy, mint a közvetlen korlátozók esetében – a központ által meghatározott kereteken belül szabhat újabb korlátokat az egyes tudományos intézetek számára. Leggyakoribb formája a központ által a felettes szervnek juttatott, intézetek szerint nem részletezett költségvetési támogatás továbbosztása.

Végül, de nem utolsósorban egy olyan közvetett korlátozóról is szólnunk kell, amely talán a legnehezebben megfogható az összes közül, de jelentősége ennek ellenére óriási. Ez a közvetett korlátozó pedig nem más, mint a *társadalmi-gazdasági környezet*. A *tudományos* intézetekre gyakorolt hatása rendkívül sokféle lehet, kezdve a megrendelésektől (ez főleg a piacorientált társadalomtudományi kutatóintézetek, például a közgazdaságtan vagy a szociológia terén lehet az intézeti költségvetés jelentős tétele) egészen a kutatóintézet, illetve az általa képviselt diszciplína iránti társadalmi-kulturális igényig terjedhet, melynek megléte vagy meg nem léte – persze általában hosszú távon és bonyolult érdekérvényesítési manővereken keresztül – akár a finanszírozás mértékét is befolyásolhatja.

Nem mehetünk tovább anélkül, hogy ne ejtenénk pár szót a *képzés* autonómiájának korlátozóiról. Belátható, hogy egy tudományos intézet csak akkor tekinthető ideális mértékben autonóm közösségnek, ha nem csak a kutatás terén van elégséges autonómiája, de arra is képes, hogy

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

³ A finanszírozás kérdéseit szándékosan mostohán fogom kezelni a tanulmányban, hiszen azzal egy külön rész-konferencia és külön tanulmány (Kámán–Heltai 2002.) részletesen is foglalkozott.

kutatógárdáját ő maga, saját kutatási kánonja szerint termelje újra. Ideális esetben a képzési autonómia különféle korlátozó mechanizmusait egyértelműen le lehetne vezetni a kutatási autonómia korlátozó mechanizmusából, hiszen az állam és a közvetlen felettes szerv – a társadalmi-gazdasági környezet befolyása itt talán kevésbé érezhető – akkor jár el racionálisan, ha az újratermelés határait a tudományos kutatás minősége alapján szabja tágabbra vagy szűkebbre, egészen az újratermelés lehetőségének teljes tiltásáig. Hangsúlyozom, ideális esetben. A posztoszocialista kor képzési autonómiájának korlátozó mechanizmusai azonban nem minden esetben adhatók vissza az ideális eset és a racionalitás fogalmainak segítségével.

Úgy is mondhatjuk, hogy az a mozgástér, amelyet a különféle közvetlen és közvetett korlátozók nem határolnak be, a tudományos kutatóintézet autonómiája. A következőkben megkíséreljük rekonstruálni, hogy miképpen alakultak át a különféle korlátozó mechanizmusok az államszocializmusból való átmenet (a posztoszocialista kor) idején, és ezek a megváltozott korlátozó mechanizmusok miképpen alakították át az egyes tudományos intézetek autonómiájának határait.

A SZOCIALISTA MODELL

Mielőtt azonban nekilátnánk annak vizsgálatához, miképpen alakult át a tudományos autonómia a posztoszocialista korban, néhány szóval ki kell térni az autonómia szocialista modelljére is. Egy kissé sematikus (ennek ellenére fontos részgazságokat tartalmazó) vélekedés szerint az államszocializmus idején a centralizált tudománypolitika volt jellemző, vagyis a központ erős kontrollja mellett az egyéb szereplők – jelen esetben például a tudományos intézetek – érdekérvényesítési lehetőségei meglehetősen szűkek voltak. Mindezt talán leghelyesebb a Magyar Tudományos Akadémia példáján illusztrálni, hiszen intuíciónk szerint a tudományos kutatási autonómiát elsősorban „a Magyar Népköztársaság legfőbb tudományos szervénél” kellene megtalálnunk, miként az 1979/6. tvr. 1. §-a az MTA-t deklarálta. Nos, ha szemügyre vesszük az egyes jogszabályokat, akkor azt láthatjuk, hogy ezek gyakorlatilag nem szólnak intézeti autonómiáról, vagyis az egyes közvetlen korlátozók az intézetek érdekérvényesítésének lehetőségeit a minimumra szűkítik. Elsőként tekintsük az akadémiai intézeteknek közvetlen felettes szervükhöz, vagyis az MTA-hoz fűződő viszonyát, mégpedig az 1979-es akadémiai alapszabály alapján.⁴ Az alapszabály ugyan tartalmaz egy olyan kitétel, mely szerint az elnök – aki a fontos tudományos és tudománypolitikai kérdésekben, valamint az akadémiai intézeteket érintő számos centrális jelentőségű kérdésben (intézetek létesítése, megszüntetése vagy összevonása) igen fontos szerepet játszó elnökség munkáját irányítja – „igénybe veheti az akadémiai intézetek közreműködését”⁵, de ez a megengedő szerkezet nem kötelezte az elnököt, illetve az elnökséget arra, hogy az egyes konkrét esetekben ki is kérje az intézetek véleményét. Talán még ennél is fontosabb, hogy az elnökség hatáskörébe még ebben az esetben is csak a „javaslatok”, „állásfoglalások” kidolgozása tartozott, amelyek keresztülvitele más szervek döntéseinek függvénye volt. Az Akadémián belül ilyen szerv volt az akadémikusok szűk elitje által uralt közgyűlés, valamint – és ez itt a legfontosabb – a központ, hiszen az 1979-es alapszabály 2. §-ának (2) bekezdése egyértelműen alárendeli a Minisztertanács akaratának: „...a Minisztertanács felügyeleti jogkörében kijelöli az Akadémia feladatait a tudományos élet és a kutatások országos irányításában, jóváhagyja az Akadémia közgyűlése által elfogadott alapszabályokat, ellenőrzi az

⁴ A szocialista modell korábbi fejleményeivel itt most nem kívánok foglalkozni, hiszen célom csupán a posztoszocialista átalakulást közvetlenül megelőző irányítási szisztéma vizsgálata, gyakorlatilag a posztoszocialista átmenet kezdőpontjának kijelölése.

⁵ Az MTA 1979-es alapszabálya, 32. § (4).

Akadémia tevékenységét.” Ha tehát megmaradunk annál, amit a fent idézett jogszabályok sugallnak, az intézeti szint autonómiájáról alig beszélhetünk, az egyes akadémiai intézetek érdekvéonyesítési szabadsága – eltekintve az 1979-es alapszabály 32. § (4) bekezdésének megengedő szerkezetétől – leginkább a gazdasági hatáskör bizonyos (persze állandóan ellenőrzött) kérdéseire, valamint az intézeti munkatársaknak az intézet igazgatója általi kinevezésére korlátozódott.

Másrésről a valóság ennél azért jóval bonyolultabb volt, legalábbis a hetvenes évektől feltétlenül. Az 1969-es tudománypolitikai irányelvek már egyértelműen leszögezik a kutatás szabadságát és a közlés felelősségét. Ezzel összefüggésben egyre inkább gyakorlattá válik a rendszerhez nem feltétlenül lojális (és éppen ezért az egyetemeken nemkívánatosnak nyilvánított) kutatók „száműzése” a különféle kutatóintézetekbe, ahol azután – párhuzamosan az ideológiai kontroll mind lazábbá válásával, illetve a nemzetközi kommunikáció erősödésével – a nyolcvanas évekre egy sajátos autonómiával rendelkező kutatóintézeti szubkultúra fejlődött ki.⁶ S noha a központnak, illetve a közvetlen felettes szervnek a fent idézett jogszabályok alapján még ekkor is meglelt volna minden lehetősége a kutatás szabadságának erőteljesebb korlátozására, ezzel a lehetőséggel a rendszerváltást megelőző években – legalábbis a kutatási témák előírásának szintjén – már nemigen éltek.

Hasonló logika figyelhető meg a tudományos képzés autonómiájának problematikájával kapcsolatban is. Az 1967/19. tvr. értelmében a „tudományos minősítéssel kapcsolatos elvi kérdések, valamint a tudományos minősítés és képzés távlati tervei” a kormány határozatától függték, a tényleges irányítás és felügyelet pedig az Akadémiának (pontosabban: a Tudományos Minősítő Bizottságon keresztül az Akadémia elnökének) a kezében volt. Az egyes tudományos intézeteken belül egyébként – tekintet nélkül arra, hogy tényleges kutatóintézetről vagy felsőoktatási kutatóhelyről volt szó –, „indokolt esetben” adottak voltak a szervezett képzés lehetőségei, de a tudományos minősítésnek nem volt feltétele a szervezett képzésben való részvétel.⁷ Mindez lehetővé tette a különféle kutatóhelyek számára a kutatói gárda helyben történő újratermelését, de az „indokolt esetre” vonatkozó kitétel elvben továbbra is fenntartotta a felettes szervek számára az újratermelés autonómiájának korlátozását. Az már más kérdés, hogy a késő kádárizmus idején a képzés autonómiájába való beavatkozás lehetősége is egyre inkább formálissá vált.

Lassan magunk mögött hagyva az államszocializmus irányítási szisztémáinak problémakörét, szólni kell pár szót a közvetett korlátozók szerepéről is. A különféle ösztönzők, szerződéses munkák már az új gazdasági mechanizmus bevezetésétől – gyakorlatilag 1967-1968-tól – megjelentek a tudományos kutatásban, de szerepük csak a nyolcvanas években nőtt meg jelentősen, összhangban a centralizált szocialista gazdasági modellel lassú, de biztos bomlásával. Egy 1986-os akadémiai kiadvány például így jellemzi a társadalomtudományok terén ekkor már egyértelműen tapasztalható erjedési folyamatot: „1981–85 között elsősorban a közgazdaság-tudomány, a szociológia, állam- és jogtudomány, terület- és településtudomány területén szaporodtak meg az... egy-egy konkrét feladat megoldására adott megbízás alapján végzett kutatások: a megrendelők sora a pártszervekkel kezdődően, az OT-n és más főhatóságokon keresztül és a megyei tanácsokon át egyes vállalatokig terjedt.”⁸ Vagyis a piacorientált és az egyéb nemzeti, kulturális stb. igényeket ellátó társadalomtudományok közötti feszültségek valahol itt, a „szocialista piacgazdaság” viszonyai között kezdtek el formálódni.

⁶ A felsőoktatásban tehát a késő kádárizmus idején is szűkebbre voltak szabva az autonómia lehetőségei, hiszen egyrészt az újdonságokra fogékony ifjúságot meg kellett óvni az „eretnek” nézetektől, másrészt mindvégig igen elterjedt volt az a szocialista tudományszervezésre jellemző logika, mely szerint a kutatóintézetek elsődleges feladata a kutatás, az egyetemeké pedig az oktatás. Ez pedig már önmagában is behatárolta a felsőoktatásban zajló nagyobb volumenű kutatások lehetőségeit.

⁷ 1963/19. tvr. 3. § (1).

⁸ *Tájékoztató az MTA kutatóintézetei 1981–85. évi tevékenységéről*. MTA, 1986.

AZ AUTONÓMIA GYAKORLÁSÁNAK MEGVÁLTOZOTT FELTÉTELEI A POSZTSZOCIALISTA ÁTMENET IDEJÉN

A következőkben számba vesszük azokat a különféle eseményeket, amelyek a társadalomtudományos intézeti szint autonómiájának megváltozását alapjaiban befolyásolták. Kezdjük talán az akadémiai kutatóintézetekkel elemzésünket.

AZ AKADÉMIAI INTÉZETEK

A Magyar Tudományos Akadémia munkabizottsága 1989 májusában – tehát még a rendszerváltás előtt – a közgyűlés elé terjesztette a később elfogadandó akadémiai törvény koncepcióját. A koncepció egyik leglényegesebb eleme az autonómia (az MTA és az akadémiai intézetek autonómiája) volt. Ez az előzőek alapján teljesen érthető: noha a gyakorlatban ekkor már elég széles körű akadémiai autonómia érvényesült, ezt azonban a jogszabályok egyelőre még nem garantálták. A cél tehát – az intézetekkel összefüggésben – ezek után az volt, hogy a készülő akadémiai törvényben az autonómia lehető legkedvezőbb lehetőségeit biztosítsák. Ezek legfontosabb elemei a következők voltak:

- a kutatási feladatok meghatározásának szabadsága;
- a belső működési, szervezeti rend meghatározásának szabadsága;
- önálló gazdálkodás az Akadémia vagy az állam által rájuk bízott vagyon keretein belül;
- a nemzetközi ügyek, kapcsolatok önálló intézése;
- az intézet vezetőjének kinevezésében kapjon szerepet az intézményi kollektíva is.⁹

Az első pont, vagyis a kutatási feladatok meghatározásának szabadsága gyakorlatilag a tudományos kutatás produktumainak előállítását lehetővé tévő legfontosabb közvetlen feltétellel azonosítható, míg a többi egy-egy közvetett, vagyis a kutatás folyamatához csupán áttételesen kapcsolódó feltételt jelöl. A koncepció tehát annak érdekében lépett fel, hogy az intézetek – összhangban az autonómiának a II. fejezet elején adott meghatározásával – „belső ügyeiket” autonóm módon intézhessék. A fenti hangzatos, de jórészt még az általánosságok szintjén mozgó követeléseket azután (jóval később és meglehetősen hosszú viták után) az MTA-ról szóló 1994. XL. tv. – amelynek alapján azután ki lehetett dolgozni az MTA új alapszabályát is – konkretizálta.¹⁰ Az alábbiakban három, az intézetek autonómiáját alapjaiban meghatározó gondolatot emelünk ki a törvényből:

1. A központ a kutatási feladatok meghatározásának autonómiáját nem kívánta korlátozni, a beavatkozás fő színtere inkább közvetett úton, a társadalomtudományok egészének nyújtott fix összegű költségvetési támogatás terén jelentkezett (az egyes társadalomtudományok közötti további leosztást azonban az Akadémiára bízta).

2. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a törvény 26. § (2) bekezdése a mikroszint – vagyis az akadémiai kutatóintézetekben dolgozó tudósok – számára is igen tág autonómiát biztosított, s ez az intézeti szint számára igen kedvezőtlen következményekkel járt. Hogy miért? Először is emlékezzünk meg a törvény 25. § (1) bekezdéséről, amely az „alaptevékenység veszélyeztetése nélkül” lehetővé teszi az egyes kutatóintézetek számára a vállalkozási tevékenységet. Az, hogy mit jelent az „alaptevékenység veszélyeztetése nélkül” kitétel, természetesen eléggé nehezen

⁹ Láng István hozzászólása alapján. Fórum az Akadémiáról, 1989. IX. 26. *Magyar Tudomány*, 1989. különszám.]

¹⁰ A hosszas viták talán legfontosabb oka egyébként az Akadémia és az egyéb kutatóhelyek (főleg a felsőoktatás) ellenérdekeltsége volt, amiről a következő fejezetben szólunk részletesen.

megfogható ahhoz, hogy konkrétan át lehessen ültetni a gyakorlatba. Aztán jegyezzük meg, hogy a kilencvenes évek egyik fontos jellemzője a pályázati finanszírozás súlyának jelentős emelkedése.¹¹ Mindez együtt azt eredményezhette, hogy a megbízásokat kijáró, a pályázati projektek elnyerésében sikeresnek bizonyult kutatók szép lassan kialakították a maguk holdudvarát az intézeten belül, ami viszont törvényszerűen együtt járt az intézeti szint hatékonyságának csökkenésével. Az intézetigazgatók számos esetben csak rendkívül nagy erőfeszítések árán képesek az atomjaira szakadt mezoszint egységét az elfogadható szinten tartani.¹² Mindezt persze a pályázati finanszírozás rendszere is okozza, legfőképp a pályázatok során elnyerhető támogatások elaprózottsága. Hogy csupán egy példát említsek: az OTKA 1998. V. havi döntéslistájában szereplő, akadémiai kutatóintézetek által benyújtott nyertes pályázatok átlagos támogatása a társadalomtudományokban alig haladta meg az 1,9 millió forintot,¹³ ami legfeljebb néhány fős *teamek* számára megfelelő támogatási összeg. Ahhoz, hogy egész intézeteket foglalkoztató, esetleg az intézetek közötti együttműködések is serkentő kutatási projektek jöhessenek létre, ennél nagyságrendekkel nagyobb pályázati összegeket kellene kilátásba helyezni (ezzel kapcsolatban egyébként a legutóbbi időkben történtek biztató fejlemények, gondoljunk itt a Széchenyi Terv százmillió nagyságrendű támogatásaira)¹⁴.

3. Emellett még a közvetlen felettes szerv korlátozó szerepére kell rámutatni. Mint már utaltam rá, a központ főleg a fix összegű költségvetési támogatás terén korlátozta a társadalomtudományok autonómiáját, de ennek a társadalomtudományok közötti további leosztását az Akadémiára bízta. Konkrétan: létrehozta az Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsát (AKT), ami három nagy – a természettudományi, az élettudományi és a mi szempontunkból fontos társadalomtudományi – kuratórium kezdeményezése alapján „javaslatot tesz az akadémiai kutatóintézetek létrehozására, átszervezésére, megszüntetésére”, illetve „előterjeszti a kutatóintézetek, kutatóhelyek támogatásának tudományterületek szerinti éves költségvetési és beruházási keretét”.¹⁵ Az AKT egyik felét egyébként az 1994-től már nem csupán az akadémikusok szűk elitjéből álló, hanem a magyarországi kutatók egészét reprezentáló közgyűlés, a másik felét pedig maguk az intézetek delegálják (a kuratóriumok tagjait egyébként az AKT kéri fel). A szisztéma tehát a korábbihoz képest feltétlenül a demokratizálódás irányába tolódott el. Ez pedig annyit jelent, hogy ebben az új, demokratizált szisztémában az egyes intézetek autonómiáját a közvetlen felettes szerv szintjén leginkább a többi intézet határolja be, hiszen az akadémiai kuratóriumok, illetve az AKT ülésein – eltekintve a közgyűlés által delegált egyéb képviselőktől – maguk az ellenérdekelt intézmények csapnak össze a minél nagyobb összegű költségvetési támogatás reményében. Ilyen körülmények között a leosztást egyszerre határozzák meg a különféle akadémiai kutatóintézetek produktivitási mutatói, az ezeket ellensúlyozni hivatott kutatási prioritások (egy közgazdasági kutatóintézet anyagi értelemben vett produktivitását mégsem lehet egy az egyben összehasonlítani egy irodalmi vagy történeti intézet nemzeti prioritásokat követő teljesítményével), valamint a személyes kapcsolatok, érdekek és érdekszövetségek. Ennél többet itt most nem mondhatunk, az érdekérvényesítés sajátos mechanizmusai csak egy mikroelemzés segítségével közelíthetők meg pontosabban.

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

¹¹ A tudományfinanszírozás kérdéseiről bővebben lásd Kámán–Heltai 2002.

¹² Hasonló tapasztalatai vannak az intézetek hatékonyságát veszélyeztető projektfinanszírozási rendszerről Pók Attilának, a Társadalomkutató Központ igazgatójának is. Forrás: Interjú Pók Attilával a társadalomtudományi intézetek átalakulásáról 1990–2001. között. Hangfelvétel. 2002. január 17.

¹³ A www.otka.hu/kia_d_tr.html oldalon található adatok alapján számítva.

¹⁴ Vö. Kámán–Heltai 2002.

¹⁵ 1994. XL. tv. 20. § (4).

A FELŐOKTATÁSI, VÁLLALKOZÁSI ÉS „EGYÉB” KUTATÓHELYEK

Az akadémiai kutatóintézetekhez sok tekintetben hasonlóan rendeződött át a *felsőoktatási kutatóhelyek* autonómiája is. A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. tv. – mint az autonómia megváltozott határait kijelölő legfontosabb dokumentum – elemzésekor először vegyük szemügyre, milyen tágra szabta a központ a közvetlen felettes szerv, vagyis az egyes felsőoktatási intézmények, illetve a mikroszint autonómiáját.

A közvetlen felettes szerv autonómiájának a törvény meglehetősen széles határokat szab: a 64. § (1) bekezdése szerint „a felsőoktatási intézmények önkormányzata dönt minden olyan intézményi ügyben, amelyet törvény vagy más jogszabály nem utal állami vagy helyi önkormányzati hatáskörbe.” A költségvetésben megszabott fix összegű támogatásoknak (a legfontosabb közvetett központi korlátozóknak) az intézetek közötti továbbosztása első ránézésre az akadémiai szisztémát követi. Fontos azonban megjegyezni, hogy az akadémiai berkekben az intézetek szintjén a pénzkezelés valamilyenfajta szabadságot élvez. Nem egykönnyen lehet felülbírálni az ott történő dolgokat. Ezzel szemben az egyetemeken ez úgyszintén más „magasságokban” történik, mint ahol a tényleges kutatói és oktatói tevékenység folyik: dékáni, rektori hivatalokban.

Meg kell még jegyezni, hogy a központ a felsőoktatási intézményekben – és áttételesen az egyes felsőoktatási kutatóhelyeken – folyó tudományos és oktatási munka minőségének ellenőrzését nem a közvetlen felettes szervre, hanem a központ által létrehozott Országos Akkreditációs Bizottságra (OAB) bízta, s a törvény 1996-os módosítása után hasonló szerephez jut a Felsőoktatási Tudományos Tanács (FTT) is.¹⁶ Ez persze a felsőoktatási kutatóhelyek autonómiájának mértékére nézve nem jelent lényeges különbséget, pusztán arról van szó, hogy a szakmai kontrollt – a közvetlen felettes szervnek az Akadémiához viszonyított kisebb tekintélye miatt – a törvény még egy központi szervvel is biztosítani kívánta.

A mikroszint oktatási, kutatási autonómiájának biztosítása első látásra szintén az akadémiai szisztémát követi. Mivel a különböző felsőoktatási kutatóhelyek is folytathatnak vállalkozási tevékenységet [7. § (4) bekezdés], a pályázati támogatások elaprózottsága pedig a felsőoktatásban is hasonló, a problémák nem sokban különböznek az akadémiai kutatóintézetek kapcsán leírtakkal. Igaz ugyan, hogy az akadémiai kutatóintézeteknél hagyományosan kisebb létszámmal működő felsőoktatási kutatóhelyeken a mikroszint térnyerése kevésbé okozhatja az intézet szétfőrdését, de a felsőoktatási kutatóhelyek integrációjának lehetőségét – erről bővebben a IV. fejezetben lesz szó – komolyan veszélyezteti.

Emellett két, a felsőoktatási intézetek tudományos autonómiáját közvetlenül érintő kérdést kell még kiemelnünk: az első a tudományos újratermeléshez, a másik pedig a kutatás és az oktatás viszonyához kapcsolódik. A tudományos újratermelés átalakulása szempontjából talán a legfontosabb, hogy a felsőoktatási törvény az egyetemek monopóliumává tette a tudományos minősítést (PhD-, művészeti tárgyak esetében a DLA-fokozat), illetve a tudományos minősítés elnyerését szervezett képzésben való részvételhez kötötte. Ezzel a felsőoktatási intézetek jóval közelebb kerültek egy olyan idealizált, *in abstracto* tudományos intézethez, amely a tudományos kutatást és képzést a saját autonóm szabályrendszerének keretein belül és szerves egységben valósítja meg. Az persze érthetetlen, miért nincs biztosítva legalább a törvényes lehetősége annak, hogy egyéb (pl. akadémiai) intézetek is folytathassanak szervezett doktori képzést. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy ezek az intézetek legalább hasonló színvonalú teljesítményt lennének képesek nyújtani, mint némely már akkreditált doktori iskola.

¹⁶ Az 1993. LXXX. tv. 80. § (1) bekezdése szerint az OAB állást foglal a doktori képzés kérdéseiben, valamint véleményt nyilvánít az egyetemek, illetve szakok megindításának indokoltságáról, segít a képesítési követelmények meghatározásában. A tényleges döntést azután az oktatási miniszter hozza meg. Az oktatási törvénynek az FTT-re vonatkozó részét az 1996/LXI. tv. módosította.

A tudományos kutatás és oktatás viszonyát tekintve a kép már kevésbé kedvező a különféle felsőoktatási kutatóhelyek számára. A felsőoktatási törvény ugyanis nem választotta szét megfelelő mértékben a kutatás és az oktatás finanszírozását: ennek szellemében beszél a 9. § (5) bekezdése például (a képzési előirányzat kapcsán) „az oktatási tevékenység ellátásához közvetlenül kapcsolódó, valamint az attól el nem különülő kutatási feltételekről”. Ez ugyan még önmagában nem lenne baj, de amikor a kutatási tevékenység finanszírozását részben a hallgatói létszámhoz köti, akkor ez már nyilvánvalóan a finanszírozási feltételek között egyébként szintén szereplő oktatási és kutatási hatékonyság rovására mehet. Horvai György szavai jól szemléltetik a posztoszocialista kor eredményeit e tekintetben: „A közelmúltban az egyetemeken a hallgatói létszám körülbelül kétszeresére nőtt, miközben az oktatók száma inkább csökkent, mintsem nőtt volna. Az oktatóknak a kutatásra fordítható ideje jelentősen csökkent. Ez lényegében a kutatásból történő pénzkivonást jelenti.”¹⁷ A statisztikai adatok szerint ugyanakkor az állapotok 1998 óta normalizálódni látszanak, s 2000-re a felsőoktatásban dolgozó kutatók-fejlesztők száma megközelíti az 1990-es létszám kétszeresét.

1. táblázat. A kutatók-fejlesztők teljes munkaidejű foglalkoztatottakra átszámított létszáma a társadalomtudományokban, a *Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés* (Budapest: KSH) című kiadvány megfelelő adatai alapján:

1990	1590
1996	1274
1998	1720
2000	2817

A hallgatók számának emelkedését¹⁸ is figyelembe véve azonban még mindig komoly elmaradás tapasztalható az 1990-es értékekhez képest, s még inkább kérdéses, hogy a felsőoktatásban résztvevő hallgatók számának előirányzott további növelése (a tömegképzés térnyerése) milyen típusú, „az oktatási tevékenységtől el nem különülő” kutatómunkát követel meg a felsőoktatásban dolgozóktól. A problémák tehát egyáltalán nem oldódtak még meg, annak ellenére, hogy a fenti adatok tanúsága szerint a legnehezebb perióduson valószínűleg már túljutottunk.

Végül ejtsünk pár szót a vállalalkozási és „egyéb” kutatóhelyek autonómiájáról. Ide sorolhatók például az egyéb költségvetési felügyelet alatt álló (minisztériumi, közgyűjteményi, alapítványi), valamint a vállalalkozási kutatóintézetek. Az előzőek autonómiájának átalakulása a legtöbb esetben az akadémiai modellt követi: elsősorban a központ közvetett korlátozói által szűkített autonómia, amit azonban a mikroszintnek juttatott szabadság is tovább korlátozhat. A piacképes társadalomtudományok vállalalkozási kutatóhelyeinek autonómiája viszont a „rendszerváltó” törvények megteremtése után – ezek között kiemelt szerepet foglal el az 1988. VI. tv. a gazdasági társaságokról – leginkább a szélesebb társadalmi-gazdasági viszonyok, vagyis a „piacgazdaság” közvetett korlátozóinak függvényévé vált.

A következőkben először azt tekintjük át, hogy az autonómia imént vázolt keretein belül milyen átalakuláson ment keresztül az intézeti szint formai komponense, vagyis hogyan strukturálódtak át a különféle társadalomtudományi kutatóhelyek szervezeti típusok szerint.

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

¹⁷ Forrás: Horvai György hozzászólása a „Kutatás a felsőoktatásban” című tanácskozáson (MF Műhely az Oktatás-kutató Intézetben), 1998. február 13. Lásd: www.magyarfelsooktatasi.hu/mellek/me19980101.html.

¹⁸ A bölcsész- és közgazdászhallgatók, illetve a jogi és államigazgatási intézmények hallgatóinak száma 1990 és 1999 között 25864 főről 98323 főre, tehát majdnem a négyszeresére nőtt. Forrás: *Magyar statisztikai évkönyv 2001*. [Budapest, KSH, 2002.]

II. A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁS FORMAI DIMENZIÓI: A SZERVEZETI TÍPUSOK ÁTALAKULÁSA, AZ ÁTALAKULÁS FŐBB MOZGATÓRUGÓI A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK INTÉZETI SZINTJÉN

A posztszocialista átalakulás formai dimenzióinak vizsgálatát a leginkább magától értetődő módon kívánom elvégezni: elsőként bemutatok néhány szemléletes statisztikai adatot a szervezeti típusok szerinti arányeltolódás érzékeltetésére, majd pedig megkísérelem ezeket az adatokat – az egyes szervezeti típusok szerint lebontva – megmagyarázni. Először is tehát tekintsünk egy táblázatot, ami a különböző szervezeti típusok keretein belül működő társadalomtudományi kutatóhelyek számának alakulását mutatja a rendszerváltás óta.

2. táblázat. A társadalomtudományi kutatóhelyek számának alakulása, 1990–2000. Forrás: Statisztikai évkönyv 2001.

	kutató-fejlesztő intézetek	felsőoktatás	vállalatok, vállalkozások	egyéb kutatóhelyek*
1990	23	310	6	49
1991	22	346	3	43
1992	22	385	1	30
1993	22	369	5	36
1994	22	390	3	29
1995	22	406	1	29
1996	22	413	3	30
1997	24	571	3	32
1998	22	480	6	35
1999	63	556	15	–
2000	59	608	5	–

*1999-ben és 2000-ben az egyéb kutatóhelyek adatai a kutató-fejlesztő intézetek adatai között szerepelnek.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓ-FEJLESZTŐ INTÉZETEKET ÉRŐ KIHÍVÁSOK AZ AKADÉMIAI INTÉZETEK PÉLDÁJÁN

A hazai társadalomtudományi kutatás állami költségvetés alá rendelt kutató-fejlesztő intézetei jórészt az MTA kezelésében állnak (kevés kivétellel, mint például az Oktatókutató Intézet). Az 1990-től 1998-ig terjedő adatsort böngészve leginkább a változás hiánya az, ami szembeűnő számunkra. Természetesen, mint minden trend, úgy a változás hiánya is magyarázatra szorul, a következőkben tehát azt a kérdést kívánom körbejárni, miért *nem* változott meg lényegesen az akadémiai kutató-intézetek száma a kilencvenes években.

Ha röviden előre kívánjuk bocsátani a fent említettek legfontosabb okát, akkor azt kell mondanunk, hogy a kilencvenes években az akadémiai intézeteknek két támadást kellett túlélniük, és mindkettőt sikerrel ki is védték. Az első támadási hullám durván az akadémiai törvény elfogadásáig tartott. Leginkább az intézeti szint egyéb kutatói felől érkezett, s kis leegyszerűsítéssel az akadémiai intézetek vélt vagy valós privilégiumait nehezményezte (úgy is mondhatnánk, egyfajta tudományos köntösbe öltöztetett hatalmi harcról volt szó). A második kihívás – amely a kilencvenes évek közepének megszorító intézkedései alatt tetőzött – inkább gazdasági jellegű volt, és az akadémiai intézeti háló racionalizálásának ürügyén fenyegette a már elfoglalt pozíciókat.

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

Az első probléma kapcsán vissza kell utalni arra, amit az autonómia szocialista modelljéről írott alfejezetben az Akadémia pozíciójával kapcsolatban már érintettem. Az 1979/6. tvr. 1. §-a kimondta, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia a Magyar Népköztársaság legfőbb tudományos szerve”, és így jelentős befolyással volt a tudományos kutatás, képzés terveinek kialakítására, ami ugyan papíron a központ – elsősorban a Minisztertanács – határozataitól függött, de ezeket igen nagy mértékben befolyásolta az Akadémia állásfoglalása, véleménye. Igen ám, de az Akadémia nem csak egy tudományos csúcsszerv, de az ország legjobban felszerelt kutatóhálózatának működtetője is volt. S noha már a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1969/41. tvr. egyértelműen elválasztotta egymástól az MTA tudományos és szakigazgatási funkcióit, a korábban leírt implicit érdekérvényesítési mechanizmusok ismeretében érthető, hogy az MTA bizonyos esetekben „saját” intézeteinek kedvezett. A rendszerváltás környékén felerősödő pluralisztikus légkörben azután sokan – elsősorban a különböző felsőoktatási kutatóhelyek részéről, amelyek számszerűleg már akkor is a legtöbb kutatót tömörítették – elérkezettnek látták az időt, hogy megindítsák támadásukat az Akadémia állítólagos privilégiumai ellen. A legszélsőségesebb vélemények egyenesen az akadémiai intézethálózat felszámolását tűzték napirendre, mint például Polónyi János felszólalása: „Az akadémiai vagy csak az akadémiai épületet és annak legszűkebb infrastruktúráját (pl. könyvtár) jelentheti, és semmiképp nem tartozhatnak abba bele a jelenlegi akadémiai kutatóintézetek. ...e kutatóhálózat egy részét... önálló nemzeti intézetekké kell nyilvánítani (alapítványi vagy egyesületi formában), másik részét... önálló K+F vállallattá kell alakítani..., harmadik részét pedig a felsőoktatási intézményekhez kell integrálni.”¹⁹ S bár a kutatóhálózat ilyen mértékű szétverése – a nemzetközi tapasztalatok (Max Planck, CNRS-kutatóhálózatok) figyelembevétel alapján talán hozzátehetjük: „szerencsére” – nem következett be, az Akadémia tudományos és szakigazgatási feladatainak további szétválasztása, illetve az előbbi feladatok demokratizálása (pl. a nem akadémikusok bevonása) elkerülhetetlenné vált. Egy ilyesfajta kompromisszum fényében kell értelmezni az akadémiai törvény 10. § (2) bekezdését, amely a legjelentősebb tudánypolitikai kérdéseket tárgyaló, illetve az Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsába is tagokat delegáló közgyűlést megnyitotta a hazai tudományos élet egésze előtt. Minden bizonnyal e kompromisszumnak is köszönhető, hogy a kilencvenes évek második felére az akadémiai intézetek felszámolását követelő hangok csaknem teljesen elhallgattak.

A második probléma leginkább az akadémiai intézetek „konszolidációjának” kapcsán körvonalazható. Ennek hátterében a kilencvenes évek közepének megszorító intézkedései álltak, amelyek egyre inkább arra kényszerítették az Akadémiát, hogy kutatóintézeteinek működését racionalizálja, megszüntesse a szocialista modellből örökölt nemkívánatos jelenségeket, például az intézeteknek juttatott, kutatásra fordítandó összegek igen rossz határfokú felhasználását. Az ennek ellensúlyozására meginduló, és nagymértékű állami támogatásokat is igénybe vevő konszolidációs folyamat természetesen jelentős létszámú leépítéssel és szervezeti egyszerűsítéssel járt.

3. táblázat. Az akadémiai intézetekben dolgozó kutató-fejlesztők tényleges létszáma a KSH adatai alapján

1993	642
1994	632
1995	625
1996	586
1997	575
1998	609
1999	641

¹⁹ Lásd Polónyi János felszólalását a *Magyar Tudomány* 1989-es különszámában.

Ezenkívül – és ez az igazán fontos most számunkra – tervbe lett véve egyes „nem nélkülözhetetlen” társadalomtudományi kutatóintézetek megszüntetése, pontosabban beolvasztásuk bizonyos egyéb akadémiai, felsőoktatási vagy közgyűjteményi kutatóhelyekbe. A konszolidációs folyamat szempontjából kulcsfontosságú 1997. májusi közgyűlés a következő kutatóintézetek beolvasztását irányozta elő:

- MTA Ipar- és Vállalatgazdaság-kutató Intézet → MTA Közgazdaság-tudományi Kutatóközpont
- MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja → MTA Szociológiai Intézet
- MTA Néprajzi Kutatóintézet → ELTE vagy Néprajzi Múzeum
- MTA Filozófiai Kutatóintézet → ELTE
- MTA Művészettörténeti Kutatóintézet → ELTE vagy Magyar Nemzeti Galéria
- MTA Régészeti Intézet → Magyar Nemzeti Múzeum

Mindebből azonban (összhangban az AKT végleges döntésével)²⁰ csak az Ipar- és Vállalatgazdaság-kutató Intézetnek, illetve a Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontjának a beolvasztása ment ténylegesen is végbe, a többi kutatóintézet – úgy tűnik – eredményesebben lobbizott megmaradása érdekében.²¹ Persze magának az Akadémiának is erőteljes presztízavesztést okozott volna nagy múltú intézeteinek átadása, a saját kutatóhálózatán belüli összevonásokat valószínűleg könnyebb szívvvel hajtotta végre.

A konszolidációs folyamat tehát végeredményben nem gyengítette az akadémiai intézethálózat pozícióit, sőt 2001-ben megalakult az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, az akadémiai intézethálózat tartalmi megújítását, a változó társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodást megcélzó konszolidációs törekvések egyik leglátványosabb eredménye (a másik fontos eredmény, a szintén 2001-ben megalakított MTA Társadalomkutató Központ létrehozásának okairól, főbb célkitűzéseiről a negyedik, az integrációs problematikát vizsgáló fejezetben ejtek szót).

A LEGJELENTŐSEBB FORMAI ELTOLÓDÁS:

A FELSŐOKTATÁSI KUTATÓHELYEK SZÁMÁNAK MEGDUPLÁZÓDÁSA

A felsőoktatási kutatóhelyek megduplázódásának (1990: 310; 2000: 608)²² legfőbb oka az, hogy a poszt szocialista átmenet idején a központ jelentősen lazított a felsőoktatási intézmények alapításának korlátozóján. A rendszerváltás előtt valamilyen felsőoktatási intézmény alapítása, illetve magasabb szintre (főiskolából egyetemmé) való emelése a központ akaratától függött, hiszen azok a jogszabály által is rögzített feltételek, melyek alapján a kedvező döntést helyi szintről kiindulva kérni lehetett volna, hiányoztak. Az utolsó ilyen „szocialista” jellegű központi döntés egyébként – már a rendszerváltás után – az az 1064/1991. sz. kormányhatározat volt, ami Pécsen megalapította Magyarország negyedik komplex tudományegyetemét, többek között a JPTE BTK létrehozásával. A különböző főiskola-, egyetem-, tanszék- stb. alapítások jogi kereteit végül is a felsőoktatási törvény fektette le. Alább a törvényből három, a felsőoktatási kutatóhelyek és kutatások szempontjából lényeges gondolatot emelünk ki:

- A felsőoktatási törvény több helyen is leszögezi a kutatás és a képzés elválaszthatatlanságát, vagyis a felsőoktatási intézeti szintnek valamilyen kutatási tevékenységet is kell végeznie. Hogy

²⁰ *Akadémiai Értesítő*, 1998. augusztus 14. 82–83.

²¹ Persze bizonyos összevonásokra, kutatóintézetek létrehozására és megszüntetésére a deklarált konszolidációs folyamat előtt, már a kilencvenes évek első felében is volt példa. Erről lásd: Szekeres András: *A társadalomtudományi kutatás intézményi feltételei Magyarországon 1990–2001 között*. Kézirat. „A társadalomtudományok Magyarországon, 1990–2001” konferencia vitaindító referátuma, 2001. december 5. A tanulmány szövege a www.atelier-centre.hu/html_hu/konferencia/konf2.html oldalon olvasható.

²² Hasonlóképp: a kutató-fejlesztők teljes munkaidejű foglalkoztatottakra átszámított létszáma 1991 és 2000 között 1590-ről 2817-re nőtt.

ez a gyakorlatban milyen mértékben teljesül, az már a tartalmi kérdések felé vinne el bennünket, itt és most csak annyit kell megjegyezni, hogy a felsőoktatási intézetek elvileg minden esetben kutatóhelyként is funkcionálnak.

- A 3. § (1) bekezdés d), e) pontjai, valamint a 4. § (1) bekezdés c) pontja előírja, hogy az egyetemi tanároknak és docenseknek, valamint a főiskolai tanároknak tudományos minősítéssel kell rendelkezniük. Persze az a kitétel, hogy egy felsőoktatási intézmény oktatói közül egyeseknek tudományos minősítéssel kell rendelkezniük, önmagában nem túl erős követelmény. Talán ezzel is magyarázható, hogy az ezredfordulón néhány – nem is olyan kevés – magyar felsőoktatási intézmény a tudományos minősítéssel rendelkező oktatók-kutatók igen kis százalékával is működtetni képes felsőoktatási kutatóhelyeket.²³
- Egy további követelmény nem a személyi, hanem a tárgyi feltételekre vonatkozik. A 3. § (2) bekezdésének b) pontja szerint az egyetem alapításához – a főiskola alapításának tárgyi feltételeit a 4. § (2) bekezdése hasonlóan fogalmazza meg: „a képzés, illetve a kutatás szempontjából nélkülözhetetlen épülettel, intézményi könyvtárral, informatikai háttérrel, laboratóriummal, kísérleti és gyakorlóműhelyekkel, műszerekkel és más eszközökkel” kell rendelkezni (a „képzési feltételek biztosításának” követelményét természetesen a már meglévő felsőoktatási intézményeken belüli egységek, így például az új szakok vagy doktori iskolák esetén is hasonló szempontok alapján bírálja el az OAB és az FTT). A társadalomtudományok terén ezeket a tárgyi feltételeket természetesen sokkal könnyebb teljesíteni, mint a műszaki vagy a természettudományok területén, ami már egymagában is fontos adalék a társadalomtudományi felsőoktatási kutatóhelyek megduplázódásának magyarázatához. Összehasonlításképpen: a műszaki tudományok kutatóhelyeinek növekedése ugyanebben az időszakban csupán 37, a természettudományoké pedig 40 százalék volt.²⁴

A kilencvenes évek központi korlátozóit tehát elég tág mozgásteret hagytak azon kezdeményezések számára, amelyek a legkülönfélébb társadalomtudományi kutatóhelyek alapítását és működtetését tűzték ki célul maguk elé a felsőoktatási intézményekben. S ha ez így van, akkor az autonómiának leginkább a társadalmi-gazdasági környezet igényei szabhattak volna határt. De ezek az igények – főként a piacképes jogi, közgazdasági képzés területén, de egyes bölcsészettudományoknál is, például a nyelvek vagy egyéb, „divatosnak” nevezett diszciplínák esetében – nemhogy csökkentek volna, inkább növekedtek ebben az időszakban. Mindezek a tényezők együttesen pedig már valóban elegendő magyarázatot adnak a felsőoktatási kutatóhelyek számának megduplázódására 1990–2000 között.

VÁLLALKOZÁSI ÉS „EGYÉB” KUTATÓHELYEK: A KRITÉRIUMOK PROBLÉMÁJA

A vállalkozói és „egyéb” kutatóhelyek halmaza meglehetősen heterogén: ide tartoznak a különféle vállalkozási formában működő, a nonprofit (közalapítvány stb. alá tartozó) kutatóhelyek, de egyes közgyűjteményeket is ide sorolhatunk. A KSH beosztása ezeket a heterogén szervezeti formákat nem különíti el megnyugtatóan²⁵, legfeljebb a vállalkozási kutatóintézeteket kezeli külön, de még egy világosabb beosztás esetén is zavaros lenne a helyzet. Néhány fontos probléma a vállalkozási és egyéb kutatóhelyek kritériumrendszerével kapcsolatban.

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

²³ Ebből a szempontból tanulságos végignézni a *Magyarországi kutatóhelyek – Társadalomtudományok* (Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, MTA, 2001.) című kiadvány adatait.

²⁴ A *Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés* (Budapest, KSH, 1990. és 2000.) című kiadvány megfelelő adatai alapján számolva.

²⁵ 1999-től a KSH már az „egyéb kutatóhelyeket” is a tudományos kutatóintézetek közé sorolja, aminek következtében egy kategória alá kerül az MTA-kutatóintézet, a különféle nem vállalkozási formában működő egyéb kutatóintézet, de még a közgyűjteményi kutatóhely is. Mindez nem igazán könnyíti meg a tájékozódást.

Először is, valamilyen formában ma már a legtöbb kutatóintézet „vállalkozik”, vagyis ellát külföldi szerződéses megbízásokat (a „piacképes” akadémiai intézetek esetében az ebből befolyó összegek akár meg is haladhatják a költségvetéstől kapott támogatásokat) – a „vállalkozási kutatóhely” elnevezés tehát ma már nem igazán pontos. A tulajdonforma a felsőoktatási és az akadémiai törvény óta egyáltalán nem döntő ebben a kérdésben.

Másodszor nem világos, hogy mitől válik „kutatóhelyé” egy magántulajdonban lévő, részvénytársasági formában működő stb. vállalkozás (melyet a központi akarat nem nevez ki egy meghatározott aktussal kutatóhelyé), azaz milyen tevékenység számít még csak gazdasági szolgáltatásnak, és mi számít már tudományos kutatásnak.

Az „egyéb” kutatóhelyek kapcsán pedig meg kell jegyeznünk, hogy ma már – köszönhetően a pályázati rendszernek – akár a legkisebb, kutatóhelyként hivatalosan soha számon nem tartott közgyűjteményben vagy oktatási intézményben is folyhat kutatómunka, vagyis a kutatóhelyek számszerű meghatározása eléggé reménytelen feladatnak tűnik. Így hát be kell érünk azzal, hogy a vállalkozási és „egyéb” kutatóhelyek átalakulásának főbb tendenciáit a következőkben legfeljebb nagy vonalaiban vázoljuk.

Először az úgynevezett vállalkozói kutatóhelyekről essék pár szó. Már említettem, hogy ezek megalakulására a „rendszerváltó törvények” (például a társasági törvény) voltak a legkomolyabb hatással, hiszen a gazdasági-társadalmi környezet úgy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára szinte kikényszerítette a korszerű közgazdasági, szociológiai stb. kutatásokkal foglalkozó magánintézetek létrejöttét. Úgy tűnik, hogy a legjelentősebb ilyen intézetek ekkoriban jöttek létre²⁶, a kilencvenes évek második felére inkább a kisebb cégek megjelenése jellemző, amelyekkel kapcsolatban leginkább az a már említett kérdés merülhet fel, hogy kutatóintézetnek vagy inkább valami másnak tekinthetők elsősorban.

Az egyéb kutatóhelyek fontos csoportját képezik azok az elsősorban nem profitorientált szervezetek, amelyek állami vagy magántámogatás segítségével – leggyakrabban alapítvány formájában – foglalkoznak valamely fontosnak tekintett társadalomtudománnyal. A spektrum a nagyon is gyakorlati célokat szolgáló gazdaságkutatástól a nemzeti identitás szempontjából megkerülhetetlen történeti intézetekig terjed. A jelentősebb idetartozó intézetek megalakulása – mint a vállalkozási kutatóhelyek esetében – itt is a rendszerváltás környékére esik, az egyetlen jelentős kivétel a polgári kormány hathatós támogatásával létrehozott XX. és XXI. Század Intézet.²⁷

Végül essék néhány szó a közgyűjteményekről (könyvtárak, levéltárak, múzeumok), amelyek kutatóhelyként főleg a történettudomány, a művészeti és irodalmi kutatások terén mutatnak fel figyelemre méltó teljesítményt. A rendszerváltást követő időszakban ugyan számos közgyűjtemény szűnt meg, de ezekben – kisebb könyvtárakról és múzeumokról lévén szó – általában a rendszerváltás előtt sem folyt tudományos munka. A *Magyarországi kutatóhelyek – Társadalomtudományok* című kiadvány 78 kutatóhelyként funkcionáló közgyűjteményt sorol fel Magyarországon, ami jelentősen több a KSH által felsorolt összes, a kutató-fejlesztő intézeteket is tartalmazó (!) nem felsőoktatási vagy vállalkozási kutatóhelyek számánál (szintén 2000-es adatfelvételtől van szó). Vagyis a közgyűjtemények és más egyéb „kutatóhelyek” számszerű átalakulásáról a kilencvenes évek folyamán – a „kutatóhely” kritériumának tisztázatlansága miatt – itt most sokkal többet nem mondhatunk.

²⁶Néhány hazai reprezentáns „vállalkozási” kutatóintézetet alapítási dátumával illusztrálva: TÁRKI 1985; Szonda Ipsos 1990; Kopíng-Datorg Rt. 1987, illetve 1991 (részvénytársasággá alakulás); Gazdaságkutató Intézet Rt. 1992.

²⁷Például: 1956-os Intézet 1991 (MTA kutatóhelyként, később alapítvánnyá alakult); Teleki László Alapítvány /Intézet 1991; Harmadik Évezred Alapítvány /Stratégia kutató Intézet 1992; Piacgazdaság Alapítvány 1992; Századvég Politikai Iskola Alapítvány 1993; illetve XX. Század Alapítvány /Intézet 1999; XXI. Század Alapítvány /Intézet 2000.

III. A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁS DISZCIPLINÁRIS DIMENZIÓI ÉS AZ INTÉZETI SZINT

Az előzőekben nagyjából-egészében körüljártuk az intézeti szint posztszocialista átalakulásának formai dimenzióját. A tanulmány hátralévő részében a tartalmi dimenzió felé kell irányt vennünk. Maga a „tartalmi dimenzió” kifejezés azonban ebben a formában még túlságosan is absztrakt, s ezért további magyarázatra szorul. A következőkből indulunk ki: mindenfajta tudományos tevékenységnek – azért, hogy magát valamilyen alapon tudományosnak nevezhesse, vagyis tudomány voltát a tudományos és a szélesebb közvélemény előtt legitimálhassa – rendelkeznie kell valamilyen többé-kevésbé artikulált kritériumrendszerrel, amelyet tudományos diszciplínának (a továbbiakban: diszciplínának) fogok nevezni. A modern tudomány mélyebb tudománytörténeti okokból (leginkább a szaktudományok specializációja miatt) több, egymástól elkülöníthető diszciplínából áll. Akármint mondunk is filozófiailag a diszciplínáról „mint a tudományos termelés elemzési léptékéről”²⁸, vitathatatlanak tűnik, hogy jelenleg a magyar társadalomtudomány néhány kivételtől eltekintve diszciplínáris alapon intézményesül. Éppen ezért ebben a fejezetben a hazai társadalomtudomány tartalmi dimenzióinak posztszocialista átalakulását az egyes diszciplínákból kiindulva próbálom megérteni, így figyelmemet a legjelentősebb diszciplínáris átalakulásokra – új diszciplínák megjelenésére és a régiek átalakulására – fogom összpontosítani. Az utolsó, negyedik fejezetben pedig – az integrációs folyamat kapcsán – elsősorban az azonos diszciplínák műhelyeinek számító intézetek közötti együttműködés esélyeit és lehetőségeit vizsgálom meg, de azoknak a tendenciáknak is szentelek némi figyelmet, amelyek a diszciplína fogalmi keretében már nem ragadhatók meg. Együttműködések nemcsak az azonos, de a különböző diszciplínáknak helyet adó intézetek között is létrejöhetnek, és bizonyos jelek arra mutatnak, hogy az intézeti modell jövőjéről beszélve nem tekinthetünk el az ilyesfajta – a nemzetközi tudományfejlődési trendekbe egyébként szervesen illeszkedő – interdiszciplínáris törekvésektől sem.

A kilencvenes évek magyar társadalomtudományának diszciplínáris átalakulását vizsgálva két folyamatot kell tekintetbe vennünk: először az új diszciplínák térhódítását, majd szót kell ejtenünk a meglévő diszciplínákon belüli átrendeződések főbb jellegzetességeiről is. A konkrét elemzés során azonban látni fogjuk, hogy az új diszciplínák térhódítása és a régieken belüli tartalmi átrendeződés határai meglehetősen elmosódtak. Így az új diszciplínák esetében is tapasztalható valamilyen, a meglévő diszciplínához köthető kontinuitás, míg a diszciplínákon belüli átrendeződés sem mentes diszkontinuus mozzanatoktól.

ÚJ DISZCIPLÍNÁK TÉRHÓDÍTÁSA

Először tehát tekintsük az új diszciplínák megjelenését. Nem számítva olyan részdiszciplínákat, mint például az amerikanisztika, elméleti nyelvészet, romológia stb., nagyjából három társadalomtudományi diszciplína jelent meg és legalábbis pre-intézményesült a posztszocialista Magyarországon. Legkorábban – ismét bizonyítva, hogy a szemléletváltás kezdete nem minden esetben köthető 1990-hez – a regionális tudomány (1983), illetve a politológia (1985) jelent meg. Ezt követte, körülbelül a rendszerváltással egy időben a kulturális antropológia (1990) megjelenése. Az új diszciplínák néhány jellegzetességét az alábbiakban foglaljuk össze:

Minden esetben *külföldön már létező diszciplínák átvételéről* volt szó, nem valamiféle önálló magyar diszciplína „feltalálásáról” (mint például a két világháború közötti nemzetközi szociológ-

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

²⁸A diszciplína fogalmának tudományfilozófiai értelmezéseiről lásd Szekeres András *Merre tovább diszciplínák?* c. tanulmánya jelen kiadvány 23–25. oldalán

gia főáramától sok tekintetben független hazai szociográfiai mozgalom esetében). Azzal kapcsolatban, hogy miért csak a rendszerváltás idején épültek be az illető diszciplínák a magyar tudományos életbe, legalább három ok sorolható fel: 1. A szocializmus ideológiai egyeduralmát veszélyeztető tudományról volt szó, mint a kizárólagosságra törekvő ideológiákkal, így az államszocializmussal szemben is igen kritikus politológia esetében. 2. A rendszerváltással együtt lejátszódó változások közvetett módon is kikényszeríthették egyes tudományok megjelenését, mint például a decentralizációhoz és az önkormányzatisághoz szoros szálakkal kötődő regionális tudomány esetében. 3. Végül a mélyebb tudománytörténeti okok szerepét is meg kell említeni, erre alighanem a kulturális antropológia hazai térnyerése a legjobb példa. A kulturális antropológiai diskurzus eredetileg főleg angolszász és francia nyelvterületen volt honos, míg Közép- és Kelet-Európában a néprajztudomány tett szert döntő befolyásra. A XX. század második felének általános tendenciái (a globális kommunikációs folyamatok erősödése a tudományban, az angolszász alapú diskurzusok előretörése) azután törvényszerűen vezettek a kulturális antropológia magyarországi megjelenéséhez.

Az újonnan megjelenő diszciplínák mindegyikében komolyan érezhetők az *interdiszciplináris gyökerek*, illeszkedve a tudományfejlődés nemzetközi trendjeibe (ez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne valamiféle önálló diszciplináris magjuk, amelynek alapján diszciplinának nevezhetik magukat). A regionális tudomány többek között a földrajz, a jogtudomány és a közgazdaságtan felhasználásával alakította ki sajátos módszertanát. A politikaelmélet kapcsán Bihari Mihály 13 „politikaelméleti diszciplináról” beszél,²⁹ a kulturális antropológia tudománya pedig egyaránt felhasználja a nyelvészeti, szociológiai, pszichológiai és filozófiai diskurzus bizonyos elemeit. Az a tény, hogy az új diszciplinák sok tekintetben a már meglévő diszciplinákra építkeznek, elősegítheti befogadásukat az ezen diszciplinák magyarországi művelői között. Másokat azonban – hiszen jól tudjuk, az ellenállás kezdetben mindig nagyobb az új iránti fogékonyságnál – éppen ugyanez állít egyértelműen szembe az új diszciplinával: a legjellemzőbb példa erre az „antropológus-néprajzos háború” volt a kilencvenes évek elején, a néprajzsból antropológussá lett Niedermüller Péter és egyes, a hagyományos néprajz mellett továbbra is kitartó kutatók, például Voigt Vilmos között.³⁰

Az új diszciplinák meghonosításában nagyon sok múlhat *egy-egy iskolateremtő személyiségen*. Ilyen volt például az antropológia hazai intézményesülésének két meghatározó alakja: Boglár Lajos (ELTE), illetve Kunt Ernő (Miskolci Egyetem), de utalhatunk Horváth Gyulára (JPTE) is, aki az addig kizárólag akadémiai diszciplinaként működő regionális tudomány egyetemi oktatását vitte keresztül.

Érdekes lehet szembeállítani egymással az *új diszciplinák intézményesülésének kétfajta logikáját*: 1. A központ számára fontos, gyakorlati célokat is kielégítő társadalomtudományok többé-kevésbé egy „felülről építkező modell” szerint intézményesültek. Legjobb példa a regionális tudomány, amely először – jóval a rendszerváltás előtt – mint az első magyar hálózat-szerveződésű kutatási egység jött létre (1986-tól már rendszeresen megjelenő folyóirattal, a *Tér és Társadalom-mal*), s csak 1989-re jutott el odáig, hogy a már említett Horváth Gyula Pécssett megteremtse a regionális gazdaságtan első hazai műhelyét a felsőoktatás keretein belül. 2. A kevésbé gyakorlatias antropológia viszont épp ellenkező, „alulról építkező” utat járt be, hiszen az egyetemeken jelent meg először, s még a mai napon sem jutott el odáig, hogy teljes intézményesültségről beszéljünk velük kapcsolatban (pl. az önálló akadémiai kutatóintézet, a reprezentáns és a néprajztól független folyóirat hiánya).

²⁹ Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 16.

³⁰ A vita a BUKSZ első (1989. decemberi) számában kezdődött.

ÁTALAKULÁS A MEGSZOKOTT DISZCIPLÍNÁK KERETEIN BELÜL

Most pedig áttérhetünk a meglévő diszciplínákon belüli kutatási programok átrendeződésének kérdésére. Ezzel kapcsolatban elsőként azt szögezzük le, hogy ilyesfajta átrendeződés gyakorlatilag minden társadalomtudományt és minden társadalomtudományi kutatóhelyet érintett valamilyen fokon, elég csak a kötelező ideológia eltűnése által kiváltott tartalmi és módszertani változásokra gondolni.³¹ A hasonlóságoknál azonban sokkal érdekesebbek lehetnek számunkra bizonyos különbségek. A következőkben ezeket a különbségeket a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok és az úgynevezett bölcsészettudományok diszciplináris átalakulásának sajátosságain keresztül kísérem meg érzékeltetni.

A szűkebb értelemben vett társadalomtudományok (jogtudomány, szociológia, közgazdaságtan) területén végbemenő változásokat leginkább az magyarázza, hogy a kilencvenes évek elején radikális gyorsasággal átalakuló társadalmi problémák szinte kikényszerítették a módszertani kánon és a kutatási irányvonalak gyökeres átrendeződését. A felsőoktatási kutatóhelyeken emellett átstrukturálódtak a képzéssel szembeni elvárások is: a jogtudomány, közgazdaságtan terén a gyakorlati szakemberek képzése mind jobban előtérbe került, ami viszont a kutatások egy részét is gyakorlatiasabb irányba terelte.

A bölcsészettudományok esetében a társadalmi-gazdasági tényezők általában kevésbé határozzák meg a kutatási programok irányát. Ezért ezekben az esetekben különösen fontos lehet néhány olyan személyiség szerepe, akik képesek arra, hogy az illető tudományok módszertani kánonját és kutatási irányvonalait kreatív módon igazítsák hozzá a megváltozott körülményekhez. Az MTA Filozófiai Intézetének példája arra mutat rá, hogy ez még a talán a legkonzervatívabbnak tartott bölcsészettudományt, a filozófiát tekintve is igaz. Persze ehhez szintén kellett az a bizonyos kreatív személyiség, esetünkben a kommunikációtechnológia filozófiai összefüggéseire különösen érzékeny Nyíri J. Kristóf. Így válhatott az intézet fő kutatási profiljává az információs társadalom kutatása (néha meglepően gyakorlatias szempontból, mint a mobiltelefonok társadalmi hatását is elemző „Mobil információs társadalom” projekt esetében), illetve a hagyományos filozófiai problémák kommunikációtechnológiai megközelítése.³² A Filozófiai Intézet esete talán más, az átrendeződő szellemi erőterben egyelőre még csak a helyüket kereső bölcsészettudományok számára is példa lehet.

A kommunikációtudomány kilencvenes évekbeli diszciplináris szétföredezése még egyértelműbben mutat rá a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás egyedi interpretációinak fontosságára. A rendszerváltás előtt a kommunikációtudomány leginkább a tömegkommunikációs kutatások formájában volt jelen Magyarországon (például a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és eredményei említhetők meg itt). A rendszerváltással azután – összhangban a kommunikációtudomány Nyugaton is meglehetősen sokféle megközelítésével – teljesen eltérő értelmezések jelentek meg, olyannyira, hogy kétséges, beszélhetünk-e egyáltalán a kommunikációtudomány egységes diszciplinájáról a mai Magyarországon. A legszemléletesebb példa ennek alátámasztására a Pécsen és Budapesten megalapított kommunikáció szak homlokegyenest eltérő profilja. Két karizmatikus, de minden tekintetben más diszciplináris alapokkal rendelkező személyiség, a rendszerelméletben otthonos Horányi Özséb (JPTE) és az esztéta Almási Miklós (ELTE) ugyanis a kommunikációtudomány teljesen eltérő megközelítését honosította meg iskolájában. Míg Horányi Pécsen a szemiotika és az antropológia alapzatán építkezett, addig Almási iskolája a médiakutatás egyetemi fellegrárává vált.³³

³¹ Persze a változások kezdetét nem kell egyértelműen 1990-hez kötnünk: már a hetvenes-nyolcvanas években született számos értékes, a nyugati kánonnal is kompatibilis munka, a legjelentősebb átalakulások azonban mégis a kilencvenes évek elején következtek be.

³² A Filozófiai Intézet profiljáról lásd: *Az MTA kutatóhálózata az ezredfordulón*. Budapest, MTA, 1999.; a „Mobil információs társadalom” projektről: <http://www.phil-inst.hu>

³³ Érdemes összehasonlítani ebből a szempontból: Horányi Özséb: Hozzászólás. in *Replika*, 1994/2., illetve „ELTE Médiacentrum”. in *Magyar Narancs*, 1993. 16. sz. 18.

IV. AZ INTÉZETI MODELL JÖVŐJÉRŐL, AVAGY AZ INTEGRÁCIÓS FOLYAMAT ESÉLYEI ÉS LEHETŐSÉGEI³⁴

Az utolsó fejezetben az integrációs problematikáról, vagyis a különféle tudományos intézetek közötti együttműködés esélyeiről és lehetőségeiről essék néhány szó.³⁵ Azt, hogy egy önálló fejezet keretében foglalkozunk ezzel, legalább két tényező indokolja: egyrészt az a tény, hogy az integráció problematikája nagyjából-egészében a poszt szocialista átalakulás terméke, másrészt pedig az, hogy kulcsfontosságú tanulságokkal szolgálhat számunkra, ha a tudományos intézetek jövőjét kívánjuk értelmezni. Az alábbiakban tehát egyszerre próbáljuk vázolni azt a folyamatot, amelynek során a szocialista tudományszerveződés szegregáción alapuló modelljét a poszt szocialista korban egy másfajta, az integráció jegyeivel egyre inkább rendelkező modell váltotta fel, valamint számba venni az integráció folyamatának jövőbeli tanulságait, az esélyeket és a lehetőségeket.

A KIINDULÓPONT: A SZOCIALISTA ÖRÖKSÉG

Amikor azt mondjuk, hogy a szocialista tudományszerveződés modellje a szegregáción alapul, akkor ezen azt kell értenünk, hogy a rendszerváltás előtti Magyarország intézeti szintjét *kicsi, egymással legfeljebb alkalmanként kommunikáló kutatóhelyek* építették fel. A kommunikáció viszonylagos hiánya leginkább az alábbi három tényezőnek tudható be:

– A központ, illetve a közvetlen felettes szervek szempontjából: *nem kényszerítették integrációra* az intézeti szint egyes kutatóhelyeit. A központ, illetve a közvetlen felettes szervek – a szocialista irányítás logikájától egyébként cseppet sem idegen módon – túlságosan is érdektelenek voltak ahhoz, hogy ezt a szétaprózott, s ennek következtében mind anyagi, mind pedig szellemi értelemben gazdaságtalanul működő rendszert racionalizálni akarják.

– Az intézetek szempontjából: *hiányzott az ösztönzés*. Nem voltak, vagy csak egészen alárendelt szerepet játszottak olyan, jelentős összegekkel kecsegtető megbízások, projektek, amelyek a kutatóhelyek közötti, legalább alkalmankénti összefogást kívánatossá tették volna.

– Végül pedig: *hiányos volt az integráció módjának jogi szabályozása* is. Ez pedig még a meglévő integrációs törekvések realizálását is roppant nehézkessé tette.

A rendszerváltás utáni történéseket úgy is értelmezhetjük, mint az imént vázolt szegregációs komponensek fokozatos felbomlásának a krónikáját. Ennek a fentiek felhasználásával három szakaszt különböztethetjük meg. Az első szakaszban – nagyjából 1994-ig – elhárultak azok a többnyire jogi akadályok, amelyek a különféle integrációs folyamatokat, ha explicite nem is tiltották, de legalábbis megnehezítették. Ennek ellenére az első szakaszt követően az integráció nem lett túlságosan elterjedt jelenség a hazai tudományos életben. A második szakaszt (az akadémiai konszolidáció 1996-os beindulásától a felsőoktatási intézményhálózat átalakításáról szóló 1999/LII. törvényen át 2001-ig, az MTA Társadalomkutató Központ megalapításáig) elsősorban a kényszer jellemzi. A köz-

³⁴ Amikor „integrációs folyamatról” beszélünk, akkor – a belföldi mellett – kétségtől a nemzetközi integrálódás problematikájának is figyelmet kellene szentelnünk. A nemzetközi integráció és ezen keresztül a globális tudományfejlődés trendjeibe való beilleszkedés kétségtől kulcsfontosságú az intézeti modell jövőjének megértése szempontjából. Annak, hogy tanulmányomban mégis mostohán fogom kezelni a nemzetközi integrálódás problematikáját, az a fő oka, hogy konferencia-sorozatunk következő darabja kizárólag erre fog koncentrálni.

³⁵ Vagyis az „integráció” kifejezést szélesebb értelemben kívánom használni: nem csupán a különféle intézetek önkéntes vagy kevésbé önkéntes – és az önállóság elvesztésével járó – egymásba olvadását, hanem minden olyan folyamatot ide kívánok sorolni, amely az egyes intézetek közötti együttműködés (illetve az egyes intézetek közötti kapcsolati hálók) megerősödésével jár.

pont ebben a fázisban erővel viszi keresztül akaratát: megkezdődik – az eddigi felemás eredmények helyett – a tényleges integrációs folyamat. A harmadik szakasz (ennek már leginkább a jövőben kellene végbemennie) végpontja pedig egy olyan idealizált állapot lenne, amelyben a központ és a közvetlen felettes szervek által megkötött „kényszerházasságok” helyébe egy valódi, vagyis alulról építkező és a tudományos produktivitás szempontjából is komoly előnyökkel járó integráció lépne. Ehhez azonban – mint látni fogjuk – egyszerre kellene korszerűsíteni mind az ösztönzőket, mind pedig az intézeti struktúra bizonyos jellemzőit. A következőkben az imént előrebocsátottakat kissé részletesebben is körül fogjuk járni, mégpedig az akadémiai intézetek, illetve a felsőoktatási kutatóhelyek példájára koncentrálván.

AZ INTEGRÁCIÓS FOLYAMAT AZ AKADEMIAI INTÉZETEK PÉLDÁJÁN

Mint már mondtuk, a szocialista szisztémában a különféle kutatóhelyek közötti együttműködés lehetőségei rendkívül behatároltak voltak. Ekkoriban inkább a szabályt erősítő kivételek voltak a jellemzők. Az Akadémia esetében leginkább a támogatott kutatóhelyek rendszere tartozik ide, amely – ha a rendszeres egyetemi előadásokat is tartó, vagyis a tanszékek munkájába már a rendszerváltás előtt bekapcsolódó kutatóintézeti alkalmazottakat nem számítjuk – szinte egyedül képviselte az Akadémia és a felsőoktatás együttműködését (a rendszerváltás idején az Akadémia öt úgynevezett „társadalomtudományi tanszéki kutatócsoportot” működtetett a különböző egyetemeken).³⁶ Emellett feltétlenül meg kell említeni egy személyes – Horváth Gyula nevéhez fűződő – kezdeményezést, a JPTE és az MTA közös regionális gazdaságtani képzési programját Pécsen.³⁷ Az áttörés, vagyis az integráció feltételeinek általános szabályozása végül az akadémiai törvényben (1994/XL. tv.) következett be. A 25. § (2), (3) bekezdése a következőképp rendelkezett: „Az akadémiai kutatóintézetek egymással, valamint felsőoktatási intézményekkel kutatási, oktatási feladatok ellátására... egyesülhetnek, továbbá egyetemekkel, egyetemi központokkal (önállóságuk megtartásával) társult viszonyt létesíthetnek. Kutatási, oktatási feladatok egyesült vagy társult formában történő ellátását kutatóhelyek is kezdeményezhetik.” Az út tehát megnyílt, a kilencvenes évek második felében azonban mégis inkább a hagyományos együttműködési formák további erősödése figyelhető meg. Az 1997-es *Akadémiai Almanach* már 37, időközben pályázati finanszírozási rendszer alá helyezett társadalomtudományi kutatócsoportot és támogatott kutatóhelyet sorol fel az egyes egyetemeken, illetve közgyűjteményekben. Az akadémiai kutatóintézetek közötti szeparációs reflexek oldásában valami másnak, nevezetesen a kényszernek is szerepet kellett játszania. Arról az elsősorban a gazdasági racionalizáció törekvései által mozgatott konszolidációs folyamatról van szó, amit korábban már részletesen elemeztem. A konszolidációs folyamat keretében egyes társadalomtudományi kutatóintézetek integrációja a 2000. évben került napirendre. A Konszolidációs Bizottság előterjesztését az Akadémia 2000. májusi közgyűlése elfogadta, hogy azután 2001-ben megkezdhesse működését a várbeli Társadalomkutató Központ, amely jelenleg a következő MTA intézeteket tömöríti: Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Jogtudományi Intézet, Művészettörténeti Kutatóintézet, Néprajzi Kutatóintézet, Politikai Tudományok Intézete, Régészeti Intézet, Szociológiai Kutatóintézet, Történettudományi Kutatóintézet, Világgazdasági Kutatóintézet.³⁸

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

³⁶ *Akadémiai almanach*, 1991.

³⁷ Horváth Gyula: Kutatóintézeti-egyetemi együttműködés a területfejlesztési szakképzésben. in *Magyar Tudomány*, 1991. 5. sz. 565–568.

³⁸ A www.mta.hu oldal alapján.

Az intézet igazgatója, Pók Attila nem tagadja, hogy – a konszolidációs program irányvonalának megfelelően – az integráció véghezvitelében komoly szerepet játszottak bizonyos gazdasági megfontolások: „...ha kilenc gazdasági intézet végzi ugyanazokat a rutinfeladatokat, az jelentős pluszköltségeket jelent.” Az intézeti modell jövőjének szempontjából azonban mégsem ez a legfontosabb üzenet. Emlékezzünk csak a tudományos intézet *in abstracto* meghatározására, amelyben fontos kritériumnak tekintettük a tudományos produktumok előállítását közvetlen módon biztosító kommunikációs hálók meglétét. Pók Attila kiemeli, hogy a Társadalomkutató Központ keretében pontosan az efféle hálók jelenhetnek meg egy nagyobb lélegzetű kutatási projektek megvalósítására is alkalmas integrált központ keretében: „...a központ az egyes intézetek tevékenységének bizonyos elemeit koordinálja, segíti..., közös rendezvényeket, vitákat, konferenciákat szervez.” Ennek a kommunikációnak azután előbb-utóbb a tudományos produktumok előállításában is meg kell jelennie. Pók szavaival: „Középtávon az a feladat, hogy... miközben az intézetek megőrzik teljes diszciplináris szuverenitásukat és a saját közvetlen tudományos projektjeik megvalósításához szükséges függetlenségüket, a központ megteremtse az olyan projektekhez való csatlakozás lehetőségét, amelyekbe közösen be lehet kapcsolódni.” Ehhez két megjegyzés kívánkozik. Először is ezek a közös projektek interdiszciplináris jellegük ellenére sem tűnnek veszélyesnek az egyes kutatóintézetek diszciplináris önállóságára nézve. Így hát azokkal a megközelítésekkel szemben, amelyek a diszciplináris és nem diszciplináris beszédmód szembeállítását hangsúlyozzák ki a tudományról szóló kurrens diskurzusban,³⁹ a Társadalomtudományi Központ esete inkább a diszciplináris és interdiszciplináris szempontok egymást kiegészítő voltára, Pók szavaival: „egymást megtermékenyítő szempontrendszerére” hívja fel a figyelmet, s jelöli ki a jövő útjait. A másik megjegyzés az ösztöndíjakra vonatkozik. A nagy, közös projektek megvalósításához természetesen pénz kell, mégpedig nem a ma még uralkodó egy-két milliós nagyságrendű támogatások formájában. Pók Attila ezzel kapcsolatban biztató példaként említi meg a Széchenyi Tervet, konkrétabban a „Magyarországi rendszerváltás regionális és globális összefüggésekben” tematikájú, több 100 millió forintos támogatást adó interdiszciplináris projektet, amelyben a társadalomtudományi intézetek mellett egyéb, nem társadalomtudományi intézetek is közreműködnek, hiszen a projekt a rendszerváltás nem társadalmi következményeit (pl. környezet, talajminőség stb.) is vizsgálatába vonja.⁴⁰

AZ INTEGRÁCIÓS FOLYAMAT KÉRDŐJELEI A FELSŐOKTATÁSBAN

Ha értelmezni kívánjuk a felsőoktatásban lejátszódó integrációs folyamat hatását az egyes felsőoktatási kutatóhelyekre, akkor először is egy, az akadémiai átalakulás logikájával ellentétes jelenségre kell felhívni a figyelmet. A felsőoktatási integráció ugyanis elsősorban az egyes felsőoktatási intézmények, vagyis a felsőoktatási kutatóhelyek közvetlen felettes szerveinek integrációja kapcsán került szóba és ment végbe a kilencvenes évek folyamán. A kérdés tehát itt – az akadémiai intézetekkel szemben – nem az, hogyan játszódott le az intézeti szint egyes kutatóhelyeinek integrációja, sokkal inkább az, hogy a közvetlen felettes szervek közelmúltban végbement (vagy inkább véghezvitt) integrációja milyen következményekkel járhat a felsőoktatásban működő kutatóhelyek jövőjére nézve.

Elemzésünk kiindulópontja a felsőoktatási törvény, pontosabban a törvény 12. § (1), (2) bekezdése, ami megteremtette a jogi alapját annak, hogy a felsőoktatási intézmények társulásokat létesíthessenek, s ezekben a társulásokban „az MTA-intézetek, tudományos kutatóintézetek, és más...

³⁹ Szekeres i.m.

⁴⁰ A Pók Attilától származó idézetek forrása a már említett 2002. január 17-i interjú.

intézmények is részt vehessenek”. Az ennek nyomán létrejövő laza társulási formák eredményei azonban finoman szólva is csak felemásnak nevezhetők: „A ma élő Universitas(ok)... többsége nem váltotta be a működésükhöz előzetesen fűzött reményeket: jogállásuk zavaros, jogosítványaik semmitmondók, működésük többnyire formális, nem váltak a tényleges integráció előszobáivá” – írja velük kapcsolatban egy 1996-os tanulmányában Barakonyi Károly.⁴¹ Ez az intézeti szintre vetítve nagyjából a következőt jelenti: ha a közvetlen felettes szervek társulásai is „zavarosak”, „semmitmondóak”, akkor a mezoszinten valószínűleg mégannyira sem éreztették hatásukat. A felsőoktatási tanszékeket, tanszékcsoportokat, intézeteket továbbra is a szeparáció, vagyis a viszonylag kis létszám és a társult intézmények hasonló profilú kutatóhelyeivel való gyenge – ha nem teljesen hiányzó – kommunikációs háló jellemezte. A központ természetesen nem a mezoszint kommunikációs hálójának erősítése végett határozta el a felsőoktatási intézmények tényleges integrációjának keresztülvitelét. Ennek Patkós András szerint a következő két fontos oka volt: „1. A korosztályok felsőoktatási beiskolázási hányadának 40-50 százalékra való megemlése. 2. Átlátható gazdálkodási rendszer révén a felsőoktatási intézményrendszer működőképes, nagy autonómiájú (jelentős önfenntartó képességű) társadalmi alrendszerre alakítása.”⁴² A két tényező természetesen nem független egymástól: a felsőoktatás tömegessé válása az eddigieknél nagyobb felsőoktatási intézményeket kíván, amelyek működése – ha el akarjuk kerülni a mind nagyobb pazarlásokat – csak a gazdálkodási rendszer átláthatóbbá tételével biztosítható.

A tényleges integrációt azután az 1999./LII. törvényben vitte véghez a központi akarat. Azzal kapcsolatban manapság eléggé egyöntetűek a vélemények, hogy a felsőoktatási integráció mindeddig nem hozott érezhető változást az intézeti szinten. Szekeres András szavaival: „Manapság annyira merevek még a tanszéki határok is, hogy mindennapos tapasztalat az egyazon diszciplínához tartozó oktatók-kutatók közötti teljes kommunikációhiány”.⁴³ Ha a miértekre keressük a választ, akkor elsősorban azt kell megemlíteni, hogy amíg a közvetlen felettes szervek szintjén megtörtént az integráció, addig az intézeti szinten majdnem minden változatlan maradt. Az első fontos feladatnak talán nem is a kicsiny felsőoktatási kutatóhelyek – ezek a legnagyobb egyetemektől eltekintve ritkán nagyobbak néhány fős tanszékeknél – közötti kommunikációs hálók kiépítését, sokkal inkább a meglévő, elaprózott struktúra felszámolását kellene tekinteni.⁴⁴ Patkós András szavaival: „...a valóban jelentős kutatási eredményekhez elengedhetetlen a szellemi stimulus és a kutatást támogató eszközök egy küszöbkoncentrációja. Ez a küszöbérték – a nemzetközileg jelentős kutatásokat tekintve – egyre növekszik. Magyarországon belüli körre korlátozva, nagyon kevés tudományban érik el ezt a szintet. (A társadalomtudományokban is növekszik a kommunikáció, az intenzív műhelymunka jelentősége, ezért állításunk egyre inkább ott is releváns.)”⁴⁵ Nos, ha az intézeti modell jövőjét – az akadémiai modell alapján – a diszciplináris kutatások függetlenségét is meghagyó interdiszciplináris együttműködések keretében képzeljük el, akkor nélkülözhetetlennek tűnik az egyes diszciplináris alapon szerveződő felsőoktatási kutatóhelyek olyan küszöbkoncentrációját megvalósítani, amelyre ezek ma még szétaprózott

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője

⁴¹ Barakonyi Károly: Felsőoktatási integráció. Hagyomány, kényszer vagy divat? in *Magyar Felsőoktatás*, 1996. 1–2. SZ. 9–14.

⁴² Patkós András: *A felsőoktatási integráció és a kutatás*. Vitaindító tanulmány a „Kutatás a felsőoktatásban” című tanácskozáson (MF Műhely az Oktatókutató Intézetben), 1998. február 13. Lásd: www.magyarfelsoktatatas.hu/mellek/me19980101.html

⁴³ Lásd Szekeres András: *Merre tovább diszciplínák?* c. tanulmánya e folyóirat 23–25. oldalán

⁴⁴ Nem tagadjuk persze, hogy bizonyos esetekben pár fős *teamek* – akár a felsőoktatásban, akár máshol – létrehozhatnak és létre is hoznak komoly tudományos eredményeket. De még számukra is megtermékenyítő lehet egy nagyobb – a kutatási önállóságuk pozitív oldalait továbbra is megőrző – intézménybe való beépülés.

⁴⁵ Patkós 1998.

voltuknál fogva nemigen alkalmasak. Elfogadhatatlannak tűnik az, hogy egy papíron „integrált” felsőoktatási intézmény egymással gyengén kommunikáló tanszékein párhuzamos kutatások folyjanak, miközben az egyes kutatóhelyek szellemi és anyagi kapacitásait egyesítve a kutatás sokkal nagyobb hatásfokkal valósulhatna meg. Csak egy példa az elszalasztott lehetőségekre: az integrációs törvény előtt élénk vita bontakozott ki arról, hogy a magyar felsőoktatási rendszernek el kellene-e mozdulnia a duális szisztémától (tehát az egyetemeket és a főiskolákat szétválasztó felsőoktatási rendszertől) a lineáris, vagyis az egyetemi és főiskolai képzést intézményeken belül integráló képzési rend irányába.⁴⁶ Természetesen egyszerűbb volt fenntartani a magyar felsőoktatás hagyományosan duális rendjét, ami viszont a felsőfokú oktatás tömegessé válásának idején azzal a veszéllyel fenyegethet, hogy egyes főiskolák tudományos intézetei „kvázi-kutatóhelyekké” válnak, vagy jobb esetben profiljuk a „kétségfejlesztő”, illetve „alkalmazott” kutatásokra fog korlátozódni.⁴⁷ A tudományfejlődés legújabb trendjeit figyelembe véve – amikor az interdiszciplináris kontextusban is mind szorosabb együttműködések a jellemzők – eléggé nehéz érvelni amellelt, hogy miért kellene az egyes diszciplínák „alap-”, „alkalmazott”, illetve „kétségfejlesztő” kutatásait ilyen módon elkülöníteni.

A második fontos feladat lehetne – számot vetve a felsőoktatás eltömegesedésének vitathatatlan trendjével – a tudományos kutatás és képzés egységének újfajta biztosítása. Ennek különböző formái lehetnek: elsősorban a napjainkban akkreditált doktori iskolák tényleges műhellyé változtatását, vagyis a doktori képzés küszöbkoncentrációjának elérését kell elérni, de ügyelni kell arra is, hogy az egyre inkább nivellálódó graduális képzés keretein belül – vagy azzal párhuzamosan – a tudományos utánpótlás új formái alakulhassanak ki. Az angolszász college-rendszerhez hasonló szakkollégiumok fellendülése a kilencvenes évek második felében,⁴⁸ a különféle tutoriális formában működő elitképző iskolák (köztük a legjelentősebb az 1992-ben alapított Láthatatlan Kollégium), de a graduális hallgatók mind gyakoribb bekapcsolódása a különböző tanszékek munkáiba⁴⁹ is efelé mutat. Összességében: ha a fentebb vázolt két feladat legalább bizonyos mértékig megvalósításra kerül, akkor már a különféle felsőoktatási kutatóhelyek közötti diszciplináris és interdiszciplináris kommunikáció megvalósítására is nagyobb esélyt láthatunk.

ÖSSZEGZÉS

Az intézeti modell közeljövőjének kíváncsú útjai tehát a következőképp foglalhatók össze:

Elsőként – főleg a felsőoktatásban, de máshol is (pl. a kisebb közgyűjteményi kutatóhelyeken) – biztosítani kellene a kutatóhelyek szellemi és anyagi küszöbkoncentrációját, vagyis az egyes intézeteken belül megvalósítandó kutatások hatékonyságát.

Második lépésben lehetővé kell tenni a megerősödött kutatóintézetek közötti diszciplináris és interdiszciplináris együttműködések. Ezek az együttműködések az alkalmi projektektől az állan-

⁴⁶ A duális, illetve lineáris képzési rend fogalmáról lásd például Berde et al.: Merre tart a felsőfokú közgazdasági oktatás? in *Magyar Felsőoktatás*, 1996. 7., 8. sz. 15–22; 13–16.

⁴⁷ Így érvel a főiskolai kutatóhelyek és kutatások létjogosultsága mellett hozzászólásában Illyés Sándor a „Kutatás a felsőoktatásban” című tanácskozáson (MF Műhely, 1998. február 13.).

⁴⁸ A www.tek.bke.hu/koll/koll_szakkollmozg.htm címről elérhető szakkollégiumok fele 1996-ban vagy később kezdte meg működését.

⁴⁹ 1995 és 1999 között például az összes (tehát nemcsak a társadalomtudományi szekciókban bemutatott) tudományos diákköri dolgozatok száma 2383-ról 1995-re emelkedett. Forrás: *Kutatás és fejlesztés a felsőoktatásban. Az Oktatási Minisztérium Tudományos Ügyek Főosztályának jelentése az 1998/99. tanév során végzett munkájáról*. Oktatási Minisztérium, 1999. 31.

dó kooperációkig terjedhetnek. Az állandó kooperációnak többféle formája válhat kívánatosszá, így közös kutatási prioritások kidolgozása, akadémiai és egyéb kutatóintézetek intenzívebb bekapcsolódása a doktori képzésbe (például önálló PhD-képzés keretében). Megjegyezzük, hogy a jövőben a tudományos intézetek *in concreto* megvalósulásaiban várhatóan komoly változások állnak be: a mai *in concreto* tudományos intézetek és a mind jobban sűrűsödő kommunikációs hálókat kiépítő tudományos intézetközi együttműködések közötti határok elmosódhatnak, így az *in abstracto* definíciónak sok, a mainál sokkal kevésbé intézményesült forma is megfelel majd. Ennek következtében pedig vélhetően a szervezeti típusok közötti határok (akadémiai, felsőoktatási, vállalkozási és „egyéb” kutatóhelyek) sem lesznek olyan merevek, mint manapság.

Végül serkenteni kellene az egyes interdiszciplináris együttműködések, transzdiszciplináris kutatási programok intézményesülését is abból a célból, hogy a magyar tudomány ma érvényes diszciplináris tagozódását – a mindig változó követelményeknek megfelelően – a ma még diszciplinán kívüli kritériumrendszerek erőteljesebb artikulációja és elismerése követhesse.

Világosság
2002/10–12

Buskó Tibor
László
Az intézeti
modell múltja
és jövője